

Kes on valgustusliku pamfleti „Kirjad Tallinna kohta” autor?

Indrek Jürjo

See küsimus tundub esmapilgul täiesti liigne, sest „Kirjad Tallinna kohta” arvatava autori Johann Christoph Petri (1762–1851) nimi kuulub teatud määral Eesti hariduskaanonisse. Tavaliselt nimetatakse teda koos Garlieb Merkeliga kui valgustajat ja pärisorjuse kriitikut. Sellega tavaeestlase teadmised Petri kohta enamasti piirduvad, heal juhul ollakse kuulnud veel tema kolmeköitelisest peateosest „Eestimaa ja eestlased” (1802). Nimetatud teose eelkäijaks peetakse 1800. aastal anonüümselt ilmunud raamatukest „Kirjad Tallinna kohta”, mille kirjastus ja ilmumiskoht on tiitellehel märkimata.¹ Petri elu ja tegevust uurinud Otto Liiv väidab, et „Briefe über Reval” on nagu Petri teoste kvintessents, kus autor „avab pealetungi Balti sakslusele kõigiti julgel ning teraval kujul, mispoolest raamat teatavas mõttes järgi ei anna Petri peateosele „Ehstland und die Ehsten””. Kõik Petri hilisemad teosed tunduvad talle „raamatus „Briefe über Reval” esitatud asjaolude rohkemõnaliste korrutamistena, mida illustreerivad seejuures aga paljud uued näited”.² Tallinna Katariina II asehalduskorra ajastul käsitletud Otto-Hein-

rich Elias nimetab Petrit kui Tallinna kroonikut. Küll märkis ta, et see pamflett „erineb Tallinna ühiskonda eriti salvava kriitika tõttu oluliselt tema [Petri] hilisematest täie nime all avaldatud raamatutest”,³ kuid Petri autorlust ta küsitavaks siiski ei pea. Ka Petri teoseid ja eriti tema arvatuid üksikartikleid põhjalikult uurinud Jürgen Heegil ei ole Petri autorluse suhtes vähimaidki kahtlusi.⁴ Ja miks neid peakski olema, kui Petri on esitatud „Kirjad Tallinna kohta” autorina juba autoriteetses, veel Petri eluajal ilmunud Johann Friedrich von Recke ja Karl Eduard Napiersky „Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kirjanike ja õpetlaste leksikonis”.⁵ Sellest peale on Petrit anonüümse teose autorina aktsepteerinud kõik tema isikut käsitletud autorid ja üldteosed.

Poleks minulgi põhjust Petri autorlust kahtluse alla seada, kui selleks ei annaks alust mõningad Saksamaa germanistide uurimused, mis siinmail on ilmselt jäänud tundmatuks. Gert Ueding on oma 1981. aastal ilmunud Hamburgi kirjastuse Hoffmann ja Campe ajaloole pühendatud teoses muu hulgas väitnud, et teose „Kirjad Tallinna kohta” autor on hoopis Christian August Fischer.⁶ Tema

¹ Briefe über Reval nebst Nachrichten von Esth- und Liefeland. Ein Seitenstück zu Merckels Letten. Von einem unpartheiischen Beobachter. Deutschland, 1800, 118 lk.

² Vt. O. Liiv. Märkmeid Johann Christoph Petri üle. – Eesti Kirjandus, XXIII aastakäik, 1929, lk. 145–157, 209–218; siin lk. 151, 153.

³ O.-H. Elias. Reval in der Reformpolitik Katharinas II. Die Statthalterchaftszeit 1783–1796. Bonn, Bad Godesberg, 1978, lk. 181.

⁴ J. Heeg. „Ueber einige Merkwürdigkeiten und Alterthümer in Lief- und Ehstland”. Die Ostseeprovinzen Rußlands in den Publikationen Johann Christoph Petris (1762–1851). – Zeitschrift für Ostforschung, Jg. 34, 1985, lk. 536–557.

⁵ J. F. v. Recke, K. E. Napiersky. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Mitau, 1831, Bd. 3, lk. 406.

⁶ G. Ueding. Hoffmann und Campe. Ein deutscher Verlag. Hamburg, 1981, lk. 129–130, 578.

väite aluseks oli üks Fischeri kiri kirjastaja Hoffmannile, kus oli juttu sarnase pealkirjaga käsikirjapakkumisest.

Kes on Christian August Fischer? Selle vahepeal täiesti unustusse vajunud autori vastu on saksa kirjanduslõlased viimasel ajal hakanud uuesti huvi tundma. Fischeri elu ja kirjanduslikku tegevust on käsitletud 2001. aastal ilmunud üsna akriibilises uurimuses Josef Huerkamp ja Georg Meyer-Thurow.⁷ Autoritele on Fischeri isik huvi pakkunud kui suuresti oma kirjanduslikust toodangust elanud haritlase tüüp, mis sai Saksamaal võimalikuks alles hilisvalgustuse ajastul. Fischer sündis Leipzgis 1771. aastal. Varakult orvuks jäänud noormehel õnnestus siiski omandada korralik haridus. Pärast studiumi Leipzigi ülikoolis oli Fischer alates 1792. aastast tegev vabakutselise literaadina. Vilka sulega autor jõudis oma elu jooksul välja anda tervelt 75 teost nii ilukirjanduse, reisikirjade kui ka poliitika vallast. Tuntuks sai Fischer eelkõige oma Hispaania reisikirjadega, millega ta omandas Saksamaal mõneks ajaks Hispaania eksperdi maine. Soliidsemad teosed avaldas Fischer oma nime, provokatiivsemad aga anonüümselt või mitmesuguste varjunimede all. Teatava kurikuulsuse omandas Fischer Althingi varjunime all ilmunud erootiliste romaanidega, mille tegelik autorsus ei jäänud saksa kirjandusilmas siiski saladuseks. Hoolimata Fischeri viljakusest ja ka suhtelisest kirjanduslikust edust ei pakkunud tegevus vabakutselise kirjamehena talle siiski stabiilset elatist. 1804. aastal õnnestus tal saada kultuuriajaloo ja kaunite teaduste professori koht Würzburgi ülikoolis, ehkki Fischer oli oma olemuselt rohkem literaat kui teadlane. Sellelt kohalt suruti ta juba 1809. aastal pensionile, mis siiski võimaldas talle kirjanikuna muretu eksistentsi. Oma terava sule ja konfliktse iseloomu tõttu sattus Fischer aga vastuollu Baieri võimudega, mis tõi kaasa kohutuptrotsessi väidetava laimu eest ja karistuse

kandmise kindlusvangistuses aastatel 1822–1824. Oma viimased eluaastad veetis Fischer Bonnias, Frankfurdis Maini ääres ja Mainzias, kus ta 1829. aastal suri vaesuses.

Meile pakuvad huvi eelkõige Fischeri sidemed Baltikumiga. Pärast viibimist Genfias, kus ta pühendus kirjanduslikule loomingule, oli Fischer rahapuudusel sunnitud soetama endale koduõpetaja koha. Pärast pooleaastast tegevust krahv Friedrich August Karl von Beusti laste koduõpetajana siirdus Fischer 1795. aasta mais Lübecki kaudu Riiga. Usutavasti oli ta ka Balti provintsidest tegev koduõpetajana, kuid tema siinviibimise lähemate asjaolude kohta puudub peaaegu igasugune teave. 1796. aasta algul on ta igatahes olnud kusagil Peipsi järve lähistel (*in meiner Einsiedelej am Peipussej*), kus ta kirjutas Trollingi varjunime all ilmunud belletristliku raamatukese „Valedest kõhtudest” („Ueber die falschen Bäuche”).⁸ Tema viibimine siinmail ei kestnud kauem kui 18 kuud: 1796. aasta novembri lõpus lahkus Fischer meritsi Riias, et Hamburgi ja Madalmaade kaudu siirduda edasi oma Hispaania reisile.⁹

Siin jõuame Fischeri kirjavahetuseni Hamburgi kirjastaja ja raamatukaupmehe Benjamin Gottlob Hoffmanniga, mis võimaldab näha temas „Kirjad Tallinna kohta” autorit. 6. detsembril 1796 kirjutas Fischer Hoffmannile kirja, kus ta esitles ennast kui mitme ilmunud raamatu autorit. Seejärel teatas ta väga enesekindlalt: „Ma töötan praegu ühe teose kallal, mis oma vabameelsuse tõttu võib kujuneda väga tähelepanuväärseks. Need on nimelt kirjavormis esitatuna minu märkused „Liivimaa ja liivimaalaste” kohta. Ma õppisin seda maad peaaegu kaheaastase sealviibimise ja minu suurepärase sidemete kaudu Riias väga täpselt tundma ja võin ilma praalimata öelda, et ma olen selle „füsiognoomiat” ning kogu vaimu ja seisundit täpsemini ja täiesti teistmoodi mõistnud, kui seda suutsid või tahtsid kujutada heasü-

⁷ J. Huerkamp, G. Meyer-Thurow. „Die Einsamkeit, die Natur und meine Feder, dies ist mein einziger Genuß”. Christian August Fischer (1771–1829) – Schriftsteller und Universitätsprofessor. Bielefeld, 2001.

⁸ Samas, lk. 93.

⁹ Samas, lk. 127.

Huerkamp ja Meyer-Thurow peavad sellele kirjale toetudes „ülimalt tõenäoliseks”, et 1800. aastal anonüümselt ilmunud teose „Briefe über Reval” autoriks on Fischer, mitte Petri.¹¹ Nad oletavad ka, et kirjastaja palvel orienteerus Fischer Liivimaa asemel ümber Tallinnale ja Eestimaale, muutes töö käigus algselt kirjas välja pakutud „Bemerkungen über Liefland und die Liefländer” asemel hoopis „Bemerkungen über Reval und Esthland”.¹² Paraku nad seda teost lähemalt ei käsitle ega analüüsi, mistõttu jääb küsimus mõnevõrra lahtiseks. Nende huvipuuduse põhjuseks võib olla asjaolu, et Baltikumi teema on Fischeri arvukate teoste hulgas täiesti marginaalne; samuti on Petri saksa kirjandusloolaste jaoks tundmatu ja tähtsusetu autor, kelle autorsuse või mitte-autorsuse väljaselgitamine tundub ebaoluline. Eesti kultuuriloo seisukohalt ei tundu aga küsimus sugugi nii tähtsusetu, mistõttu „Kirjad Tallinna kohta” väärib omaette vaatlust ja kõrvutamist Petri teiste teostega.

„Kirjad Tallinna kohta” koosneb viiest kirjast väljamõeldud kirjasõbrale, kelle poole autor pöördub sinavormis. Esimene kiri kirjeldab süngepoolsetes toonides linnapilti, arhitektuuri ja linna ümbruskonda. Teine kiri käsitleb erinevaid rahvaid Tallinnas, kus autori sümpaatia kuulub venelastele, kes on eriti silmapaistvad köögiviljaednikena. Välimuselt hirmuäratavad olevat küll vene madrused, kuid neile ei jäävat selles osas alla maa põliselanikud. Ja nüüd kuulus süüdistuskõne eestlaste viletsa olukorra ja julma rõhumise kohta:

„Kujuteldagu ette kahvatuid või mustpruune lahjasid ja habemikke nägusid suure ümmarguse, külgedelt alla rippuva kübara all; nägusid, millel ei näe kunagi rõõmsat naeratust, vaid ainult tardunud jõllitamist ja elutu-

dimust. [— —] Kujuteldagu niisuguseid inimesi niisugusel kujul, niisuguses rongkäigus ja küsitagu endalt, kas võib jääda liigutust tundmata niisuguse vaate juures, kas linnas, kus igal majast väljaminekul kohatakse niisuguseid pilte, võib tunda täit rõõmu oma elust, kui just ei olda noorusest peale selle pildiga harjunud, või kui, soovimata heal meelel loobuda oma meelelistest himudest, räägitakse üldisest inimarmastusest ainult suuga ja ei peeta neid vaeseid inimesi selle vääriliseks, et ohverdada nende olu parandamiseks osa oma üliküllusest. Aga neid inimesi nähes tekkiv kaastunne peab kindlasti muutuma ägedaks pahameeleks igas sakslases, kes tuleb siia ja on harjunud oma isamaal nägema vabu ning õnnelikke inimesi, kui ta mõtleb, et need vaesed ei ole mingid võõrad, vaid olid selle maa omanikud, kuni tulid võõralt maalt nende türannid ja rõõvisid neilt nende omandi, nende vabaduse ja inimõigused. Nüüd on esimestel elanikkudel ainult niipalju aega, kui on vajalik nende viimse kurnatud jõu säilitamiseks, et välja puhata sellel maapinnal, mille nende esivanemad esimesena üles kündsid ja viljakandvaks tegid; nüüd virelevad nad rikkaliku lõikuse juures, mis koristati nende higiga. Aga nende valitsejad arvavad, et nad on küllalt töötanud, kui nad on oma orjade raskelt saavutatud lõikuse kokku kogunud ja õgivad selle siis priiskavas joovastuses. Kui see ei oleks nii, ei oleks seletatav ka sakslaste jõukus sellel maal; nii aga rikastub mõisnik oma talupoegade kulul ja linnakodanikud saavad oma kasu mõisnikelt. Siit on arusaadav, kuidas sakslased võivad armastada seda orjuse ja despotismi maad, sest nad ei leia kergesti teist maad, kus ühe õgivate inimeste klassi poolt nii palju raha käibele lastakse ja näevad selletõttu ennast seatuna võimaluse ette, tõusta lühikese ajaga jõukale järjele, kuhu nad oma isamaal kunagi ei oleks jõudnud.”¹³

¹¹ Samas, lk. 93.

¹² Samas, lk. 129. Teatavat tuge pakub sellele oletusele autorite arvates ka üks kokkuvõtlik lause teose „Briefe über Reval” lõpuosast (lk. 110): “Dies wären denn die Bemerkungen über Reval und Esthland, die ich in der Absicht niederschrieb, um Dir diesen nördlichen Winkel der Erde von einer Dir vielleicht bisher noch unbekannten Seite vors Auge zu stellen.”

¹³ Tsiteeritud teosest, kus see tekst enesestmõistetavalt omistatakse Petrile: Eesti NSV ajaloo lugemik. I köide. Valitud dokumendid ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani. Koostasid J. Kakk (toimetaja) ja A. Vassar. Tallinn, 1960, lk. 306–308.

Nende võib-olla kõige teravamate kohtadega selles pamfletis juhatatakse sisse ka teose edasine tonaalsus Tallinna ja Eestimaa sakslaste suhtes. Silma torkab Saksamaa talupoegade olukorra idealiseerimine, keda vähemalt Saksamaa idaosas ei saaks kuidagi pidada vabadeks ja õnnelikeks inimesteks, ning riigisakslaste ja baltisakslaste eestlastesse suhtumise tugev vastandamine. Pamfleti autor järgib Balti valgustuskirjanduse üldisi suundumusi (ja võib-olla isegi teataval määral plagieerib neid), kui ta tõstab esile venelase paremaid isikuomadusi, maneere ja arenenumaid eluvorme eestlasega võrreldes, tuues ühe põhjusena esile, et nende rahvuskaslastest mõisnikud väidetavalt rõhused neid vähem.

Autor toob mitmeid näiteid talupoegade halva kohtlemise kohta mõisnike ja ka pastoriite poolt. Mingeid konkreetseid ettepanekuid talupoegade olukorra parandamiseks ja agraarolude reformimiseks „Kirjade” autor tegelikult välja ei paku. Ta lohutab end vaid perspektiiviga, et „kindlasti saab inimkond sellel maal ainult siis kätte oma täied õigused, kui, mida me mitte ei soovi, toimub revolutsioon, või kui rahva valitsevat osa kas naaberrahvaste eeskujuga või tarkade vabameelsete ja lugupeetud meeste läbi nende endi hukatuse eest hoiatatakse ja nad nii õpivad ka vaeseis eestlastes nägema kaasvendi.”¹⁴

Eestlaste teema autoril nende kümme-konna leheküljega ka piirdub, ülejäänud kirjad kujutavad endast arveõiedust Tallinna sakslastega. Tallinlastele ei saavat omistada „ärgast vaimu” (lk. 72), seevastu armastavat nad palju süüa ja magada. Erinevalt riigisakslastest oleval nad Venemaal muutunud orjameelseks ja nende patriotism tingitud pigem hirmust. Autor väidab koguni, et Tallinna sattunud sakslased on sageli inimesed, kes Venemaale põgenenud kas oma kaaskodanike põlguse või võimude eest. Nad hoiduvad vabast arvamuseavaldusest ning kiidavad pigem oma materiaalsel heaolu ja söögikultuuri. Süüakse siinmail tõepoolest rikkalikumalt kui Saksa-

maal, ka valitsevat Tallinnas külalislahkus võõraste suhtes, kuid seltskondlikku vabadust ja suhtlemist pärssivat jäik etikett ning kohati ka väga jäme toon ja maneerid. Autor on hästi kursis Tallinna klubide tegevusega, mis viitab, et ta tundis Tallinna eelkõige külalisena. August Kotzebue tegevust teatrimehena ta tunnustab, kuid Tallinna teatri- ja kontserdipublikule on tema sõnul omane halb maitse. Kontserdid on menukad, kuid imetletakse ka igasuguseid käpardeid; kõige populaarsemad on operetid, muud žanrid kiratsevat publiku huvipuuduse tõttu. Religiooni, kirikute ja linna avalike koolide olukord oleval pigem vilets kui hea, millele viitavat ka eraõpetuse lai levik.

Petri enda tekste selle pamfletiga paralleelselt lugedes torkavad kohe silma paljud stiililised ja sisulised erinevused. Esimene erinevus on juba fingeritud kirjade vormis, millele Fischer oma kirjas Hoffmannile viitab. Petri nime all ei ole ühtki teost kirjade vormis ilmunud, küll on aga selles žanris hiljem veel ühe teose avaldanud Fischer („Briefe eines Südländers”, Leipzig, 1805).

Petri raamatud on kirjastatud tema elupaiga läheduses Kesk-Saksamaal: Gothas, Erfurdis, Leipzigi ja Weimaris; tema sidemetete kohta Hamburgi kirjastajatega ei ole midagi teada, erinevalt Fischerist. „Kirjad Tallinna kohta” on aga vaieldamatult ilmunud Hamburgis. Hoolimata ilmumiskoha maskeerimisest olid sellest teadlikud juba kaas-aegsed: raamatut ajakirjas *Neue allgemeine deutsche Bibliothek* üsna kriitiliselt arvestanud retsensent (šifriga Fk) märgib selle tege-likuks ilmumiskohaks sulgudes „Hamburg, bey Hoffmann”.¹⁵ Retsensent on arvamusel, et teos ei väeri oma pealkirja, sest Eesti- ja Liivimaast on seal äärmiselt vähe juttu ja ka Tallinnas näib anonüümne autor oleval vaid lühikest aega peatunud.

Fischer mainib oma kirjas Hoffmannile, et ta soovib autorina jääda anonüümseks, Petri seevastu on enamikel juhtudel eelistanud avaldada oma nime all. Võiks ju oletada, et ta

¹⁴ Samas, lk. 308.

¹⁵ *Neue allgemeine deutsche Bibliothek*, 1801, Bd. 64, St. 2, lk. 447–449.

avaldas „Kirjad Tallinna kohta” kui oma esikteose igaks juhaks anonüümselt, et kontrollida publiku reaktsioone, ning sõandas alles seejärel hakata avaldama oma nime all. Kuid sellele räägib vastu asjaolu, et alates 1797. aastast on Petri avaldanud Saksamaa erinevates ajakirjades arvukalt Eesti-ainelisi artikleid valdavalt oma nime all. Need artiklid kujutasid endast eeltöid tema 1802. aastal ilmunud suurteosele „Eestimaa ja eestlased”.¹⁶ Jääb arusaamatuks, miks pidanuks Petri vahepeal ilmunud „Kirjad Tallinna kohta” avaldama anonüümselt ja mitte oma nime all.

Erinevusena torkab silma, et teoses „Kirjad Tallinnast” kasutatakse eestlaste ja Eestimaa puhul nimekuju „Esthen” ja „Esthland”, seevastu Petri nime all ilmunud kirjutistes esineb järjekindlalt nimekuju „Ehsten” ja „Ehstland”; samuti Toompea kohta „Dohm” versus „Dom”. Väljapaistev erinevus on ka teostes esitatud Tallinna elanikkonna arvu osas: „Kirjade” autor märgib Tallinna elanike arvuks koos Toompeaga 7238 inimest, toetudes 1796. aasta märtsi hingerevisjoni andmetele (lk. 18–19); Petri seevastu hindab Tallinna elanike arvu üsna ebamääraselt – üle 10 000.¹⁷

Fischeri võimaliku autorsuse kasuks kõneleb tema eriline aversioon sinise kliima suhtes, mida iseloomustavat pikk ja külm talv, lühike, jahe ja tuuline suvi ning vastikult niisked kevad ja sügis. „Kirjade” autor tänab Eestist lahkudes jumalat, et „saatus ei

sidunud teda kogu eluajaks selle kohaga”.¹⁸ Eesti kliima võis muidugi olla harjumatu ja ebameeldiv igale keskeurooplasele, kuid Fischerile oli omane eriline, kontseptuaalne kliimatundlikkus: ta pidas end „lõunamaiseks natuuriks”, kelle jaoks Vahemere maade ilmastik seostus läbipaistvuse ja ratsionaalsusega vastandina külmadele, udustele ja hämaratele Põhjamaadele.¹⁹

Fischerile viitab ka „Kirjades” kaubanduse ja tollide küsimusele osutatud suur tähelepanu, sest kaubanduse küsimustes oli ta oma heade sidemete tõttu Riia kaupmeestega, kellest mitmed hiljem tema Hispaania reisi rahaliselt toetasid, hästi informeeritud.²⁰

„Kirju Tallinna kohta” ja Petri teoseid paralleelselt lugedes on eriti selgelt hoomatav nende hoiakute erinevus baltisaksa ühiskonna suhtes. „Kirjade” autorist jääb mulje kui Baltimaale lühiajaliselt ja juhuslikult sattunud riigisakslasest, kes ei püüagi varjata oma põlgust ja vastumeelsust Baltikumile kui saksa kultuuri väidetavalt mahajäänud ääremaa suhtes. Petri suhtumine on seevastu enamasti heatahtlik ja baltisakslaste kultuuritaset tunnustav. Liivi- ja Eestimaad peab ta „peaaegu oma teiseks isamaaks”,²¹ kus veedetud 12 aastat olid „kauneimad tema elus”.²² Mõni aeg on Petri pidanud isegi plaani siinmail pastoriks hakata: juba 1787. aastal on ta Eestimaal õiendanud pastorieksami ja saanud Tallinna toomkiriku ülempastorit Philipp Christian Moierilt *venia concionandi*, ilma veel eesti keelt valdamata.²³

¹⁶ Vrd. J. Heeg, „Ueber einige Merkwürdigkeiten und Alterthümer in Lief- und Ehstland”, lk. 541–543; selliste eelpublikatsioonide näidetena võib veel nimetada ajakirjas Allgemeiner Litterarischer Anzeiger Petri nime all ilmunud kultuuriloolisi artikleid: „Ueber die Ursachen, warum in Lief- und Ehstland verhältnismässig nur eine kleine Anzahl junger Leute studirt” (5. ja 6. september 1799), „Ueber das Schul- und ErziehungsWesen in Lief- und Ehstland” (22. ja 24. oktoober 1799), „Ueber die Ehstnische Sprache und das in Ehst- und Lief-land geredete Teutsche” (2. ja 3. oktoober 1800), „Ueber den neuesten Zustand der Gelehrsamkeit, Litteratur, Künste und Wissenschaften in Lief- und Ehstland” (28., 30. ja 31. juuli 1801).

¹⁷ J. C. Petri, Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. Gotha, 1802, Th. 1, lk. 190.

¹⁸ Briefe über Reval, lk. 110.

¹⁹ Vt. J. Huerkamp, G. Meyer-Thurrow. Die Einsamkeit, lk. 21–22.

²⁰ Samas, lk. 99.

²¹ Allgemeiner Litterarischer Anzeiger, 6. september 1799, vg. 1390.

²² J. C. Petri, Ehstland und die Ehsten, Th. 1, lk. XII.

²³ H. v. Wistinghausen. Hofmeister und Gouvernanten im Estland der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. – Buch und Bildung im Baltikum. Festschrift für Paul Kaegbein zum 80. Geburtstag. Hrsg. von H. Bosse, O.-H. Elias und R. Schweitzer. Münster, 2005, lk. 221.

30. juulil 1791 kirjutab Viljandi praost Heinrich Ernst Schroeder Liivimaa kindralsuperintendentile Christian David Lenzile, et Põltsamaa kihelkonnas viibiv Petri on korduvalt pidanud proovijutlusi, kuid pastorieksam Riias on tal veel sooritamata.²⁴ Pastorikohta ei õnnestunud Petril siiski saada või siis orienteerus ta vabatahtlikult ümber Erfurdi evangeelse gümnaasiumi retoorikaprofessori kohale, kuhu ta 1796. aasta lõpus siirdus. Ilmselt võlgne sellele asjaolule tänu tema arvukate Eesti-aineliste teoste eest, sest Eestis viibitud 12 aasta jooksul piirdus Petri materjali kogumisega ega avaldanud oma sageli kriitiliste muljete kohta trükis ridagi.

Petri Tallinna kirjeldus tema peateoses „Eestimaa ja eestlased“²⁵ erineb kontseptuaalselt oluliselt pamfletist „Kirjad Tallinna kohta“. Tallinna sakslaste suhtes on ta vägagi heatahtlikult meelestatud: Petri kiidab nende suurt külalislahkust, Tallinna seltskonnas valitsevat head tooni ja kommete vabadust, mis olevat just viimastel aastatel läbi teinud positiivseid muutusi. Kohati erinevad tema hinnangud „Kirjade“ autori omadest lausa diametraalselt: kui viimane halvustab Tallinna koolide taset, siis Petri peab toomkooli ja gümnaasiumi taset pigem kõrgeks kui halvaks. Äärmiselt mahategevvalt väljendub „Kirjade“ autor Tallinna daamide suhtes, mis sunnib lausa oletama isiklikke negatiivseid elamusi ja sellest johtuvat kättemaksusoovi: Tallinna saksa naised kasvavat nagu sparglid ja minevat varakult mehele; neile on tunnuslikud jämedad näojooned ning tugev ja lihav kehaehitus. Hiljem saavat neist truud ja praktilised, kuid äärmiselt igavad abikaa-

sad (lk. 87–88). Petri, vastupidi, on arvamusel, et Tallinna daamid on väga kombekad ja kaunid.²⁶ „Kirjade“ autor tervitab Katarina II kehtestatud korrupsiooni soodustanud asehalduskorra kaotamist Paul I poolt (lk. 57); Petri soovib, nagu enamik Balti valgustajaid, pigem pooldas asehalduskorra reforme.

Mõlemale teosele on iseloomulik valgustuslikule publitsistikale omane pärisorjusevastane retoorika ning eestlaste olukorra kujutamine äärmiselt mustades värvides, kuid suur erinevus valitseb linnaeestlaste olukorra kirjeldamisel. Kui „Kirjade“ autor kujutab Tallinna eestlasi raskest tööst veelgi kurnatumate ja „tooremadena“ kui maa-eestlasi (lk. 20), siis Petri hinnangul on Tallinna eestlastel pärisorjuse talupoegadega võrreldes „täiesti mugav elu“ (*ein ganz gemächliches Leben*).²⁷

Petri autorsuse kohta näib kõnelevat, et nii „Kirjad Tallinna kohta“ kui ka „Eestimaa ja eestlased“ esitavad ennast mõlemad kui Merkeli furoori tekitanud „Lätlaste“ paarikut (*Seitenstück*). Oma ülesehitusel õigustab seda tiitlit ainult „Eestimaa ja eestlased“, mis püüab laiemalt tutvustada ka eestlaste elutingimusi ja olukorda; „Kirjad Tallinna kohta“ piirdub pärisorjusevastaste tiraadidega ega ole muidu üldse kõrvutatav Merkeli hoolikalt läbi kontsipeeritud tähtteosega. Kuid ka Fischeril oluks põhjust ennast Merkeliga kõrvutada, sest Riias lävis ta noorte radikaalselt meelestatud Balti haritlastega (nn. *Prophetenclub*) ja kuulus ka Merkeli tutvusringkonda. Just Fischer oli see isik, kes soovitas saksa kirjandusilmas veel tundma-

²⁴ Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs, f. 4011, n. 2, s. 450, l. 111p.

²⁵ J. C. Petri. Ehistland und die Ehsten, Th. 1, lk. 176–230; sellega üsna kattuv Tallinna kirjeldus esineb ka Petri järgnevas teoses „Neue Pittoresken aus Norden, oder statistisch-historische Darstellungen aus Ehist- und Liefeland. Nebst einem kurzen Umriss von Moskau“. Erfurt, 1805, lk. 1–76; samasugune, kuid mõne nüansi võrra kriitilisem ülevaade Tallinnast Petri viimases Eestile pühendatud teoses: *Neuestes Gemähle von Lief- und Ehistland, unter Katharina II. und Alexander I. in historischer, statistischer, politischer und merkantilistischer Ansicht*. Leipzig, 1809, Bd. 1, lk. 253–292.

²⁶ J. C. Petri. Ehistland und die Ehsten, Th. 1, lk. 179–180.

²⁷ Samas, lk. 198. Petri hinnangut kinnitab ka Otto-Heinrich Eliase hiljutine uurimus Tallinna eestlaste elutingimuste kohta vaadeldaval ajastul, mis näitab nende suhtelist heaolu ja sotsiaalset diferentseeritust. Vt. O.-H. Elias. Ein L' hombre-Tisch von rotem Holz. Anfänge estnischer Bürgerlichkeit um 1800. – Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag. Hrsg. von B. Jähnig und K. Militzer. Münster, 2004, lk. 383–423.

tule Merkelile Leipzigi kirjastajat Heinrich Gräffi tema „Lätlaste” avaldajana. Merkel märgib oma mälestustes, et Fischeril oli tol ajal „teatav kirjanduslik kuulsus” (*eine Art von Celebrität in der Lesewelt*), kuid ta ei jäta halvustavalt mainimata Fischerit kui hilisemat Althingi pseudonüümi all avaldatud nilbete romaanide autorit, nimetades ka tema reisikirjade aluseks olevat maailmavaadet „lamedaks”.²⁸ Ka Fischer ei olnud Merkeli suhtes just alati kõige soodsamalt häälestatud. Oma ülalnimetatud kirjas Hoffmannile on ta Merkeli kohta kirjutanud ääremärkuse: „Minu sõbra Merkeli teos „Lätlaste kohta” on minu poolt Gräffile edasi toimetatud. Ta sisaldab mõningaid minu raamatu punkte ohtrasõnalisemas esituses, ainult on pisut [– – –] liiga deklamatiivne.”²⁹

Viimane etteheide tundub küll liialdatusena, sest pigem võiks väheargumenteeritud deklamatiivsust ette heita „Kirjad Tallinna kohta” autorile.

Fischeri autorsuse vastu kõneleb ka asjaolu, et erinevalt Petrist on ta parimal juhul viibinud Tallinnas lühikest aega kui üldse. Kuid tol ajastul ei olnud fiktiivsed reisikirjad sugugi haruldus ja Fischeri puhul on arvatud, et tema loomingu ei või kunagi teada, mis on originaalne ja mis mahakirjutatud-adapteeritud.³⁰ Tallinna kohta mitmesuguseid andmeid koguda oli tal täiesti võimalik ka Riias viibides ja oma Liivimaal kogutud muljed hiljem lihtsalt Eestimaale üle kanda.

Kui senine analüüs ja leitud silmatorikavad erinevused tekstides näikse kinnitavat Huerkampi ja Meyer-Thurow väidet Fischeri kui „Kirjad Tallinna kohta” autori kohta, siis vastupidisele viitavad Petri „Eesti-

maa ja eestlaste” kolmandas köites leiduvad mitmed kokkulangevused „Kirjade” tekstiga. „Kirjades” (lk. 98–99) ja „Eestimaas” (T. 3, lk. 192–193) kirjeldatakse peaaegu sõnasõnalise kokkulangemisega nn. vabameelitsete (*Libertins*) kahjulikku mõju, kes külvavad inimeste peadesse segadust ja soodustavad ükskõiksuse (*Indifferentismus*) ning sõnamurdlikkuse ja truudusetuse levikut. Heidetakse ette, et pastorid ei võta nende suhtes midagi ette, on pigem „kiriklikud tseremooniameistrid”. Pisut erineb küll kirjaviis: „Kirjades” – *Zeremoniemeister*, Petril – *Ceremoniemeister*.

„Kirjad” (103–4) ja „Eestimaa” (T. 3, lk. 320–321) kirjeldavad sarnaselt Tallinna gümnaasiumi professori Friedrich Gustav Arveliuse ülbet kohtlemist gümnaasiumi skolarhi, bürgermeister Carl Gottschalk Harpe poolt („Kirjades” nimekuju *Harp*). Kõige silmatorkavam kokkulangevus on aga Eestimaa pastorite sinodi kirjelduses („Kirjad” lk. 38–44 ja „Eestimaa” T. 3, lk. 210–220). Väga sarnane, kuigi sõna-sõnaliselt mitte täiesti kokkulangev on toomkiriku ülempastori Moieri vaimuannete kirjeldus. „Eestimaas” esitatud sinodi kirjeldus on mõnevõrra põhjalikum, kuid mõlemas tuuakse sõnasõnalise kokkulangevusega ära hulk 1795. ja 1796. aasta sinodil arutatud küsimusi. Väike erinevus on vaid jällegi ortograafias (*thörigt* ja *thöricht*), „Eestimaas” on küsimusi ka pisut rohkem kui „Kirjades”. „Kirjade” autor väidab, et ta on need küsimused saanud „oma sõbralt”; Petri sõnul on talle sinodi materjale andnud „tema sõber praost Glanström”.³¹

Sõnasõnalisi kattuvusi „Kirjade” (lk. 24–25)

²⁸ G. Merkel. Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben. Leipzig, Riga und Mitau, 1840, Bd. 2, lk. 63; vrdl. J. Huerkamp, G. Meyer-Thurow. Die Einsamkeit, lk. 95–97.

²⁹ Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, käsikirjade osakond, Campe, Slg. 1; vrd. J. Huerkamp, G. Meyer-Thurow. Die Einsamkeit, lk. 128.

³⁰ Samas, lk. 72.

³¹ Petri oli sõbrasuhetes nii Maa-Lääne praosti, Mihkli pastori Johann Friedrich Glanströmi kui ka tema venna Järvamaa praosti, Paide ja Anna pastori David Gottlieb Glanströmiga. (Vrd. J. Heeg. “Ueber einige Merkwürdigkeiten und Alterthümer in Lief- und Ehstland”, lk. 540). Siin on ilmselt silmas peetud Johann Friedrich Glanströmi, kellega Petri sõbrustas juba 1786. aastast. (H. v. Wistinghausen. Hofmeister und Gouvernanten, lk. 220). Johann Friedrich Glanströmile kui eeskujuliku pastori musterkujule on Petri hiljem pühendanud tõelise apoloogia: Neue Pittoresken aus Norden, lk. 247–265.

ja hilisema Petri teose „Neueste Gemählde von Lief- und Ehstland” vahel (lk. 264–265) võib leida ka eeltsiteeritud Tallinna küllastavate eestlaste välimuse ja olukorra dramaatilises kirjelduses.

Peab tunnistama, et need tekstilised kokkulangevused teevad üsna nõutuks ning kõnelevad jällegi Petri poolt. Muidugi ei saa välistada võimalust, et Petri tundis teost „Kirjad Tallinna kohta” ning kirjutas sealt mõningaid kohti lihtsalt maha. Petri oli tüüpiline *Vielschreiber*, kellele nii omaenda tekstide lõputu kordamine ja varieerimine kui ka teiste autorite rüüstamine ei valmistanud mingeid süümepiinu. Oma Eesti-ainelistes teostes toetus ta näiteks sageli Hupeli materjalidele, tavaliselt neile konkreetset viitamata. Juba Merkeli ja Petri suhtes äärmiselt kriitiline kaasaegne Liezere pastor Herrmann Friedrich Tiebe on juhtinud tähelepanu tõigale, et osa Petri eesti talupoegade väljakannatamatut olukorda kirjeldavast retoorikast on, sõnastust vaid veidi muutes, laenatud Merkeli „Lätlastelt”.³² Seega ei oleks Fischeri pealt maha kirjutamine sugugi vastuolus Petri tööprintsipide ja kirjutamisstiiliga.

Kokkuvõtteks tuleb nentida, et ei Fischeri ega ka Petri autorsust ole õnnestunud täielikult tuvastada, sest usutavaid argumente leidub mõlema autori kasuks; Petri autorsus, milles meie kultuuriloolased olid seni kaljukindlalt veendunud, seatakse aga tõsise kahtluse alla ning kaalukauss kaldub pigem Fischeri kasuks. Huerkampi ja Meyer-Thurow veendumusse, et teose „Kirjad Tallinna kohta” autor on „ülirma tõenäosusega” Balti kirjandusloos seni tundmatu Christian August Fischer, tuleks siiski suhtuda ettevaatusega, sest tekstide võrdlev analüüs seda päriselt ei kinnita. „Kirjade” puhul on aga igal juhul tegemist „probleemaatilise” teosega, sest oma Balti ühiskonda peaaegu jäägitult eitava ja põlgava hoiaku tõttu ei sobitu nad hästi Petri muidu märksa tasakaalukama kirjandusliku loominguga.

Kultuuriajaloo uurijatele, eriti kui eeldada Baltikumis vaid lühikest aega viibinud Fischeri autorsust, ma „Kirju Tallinna kohta” allikana ei soovitaks, tunduvalt kindlam on toetuda Petri peateosele „Eestimaa ja eestlased”, mis hoolimata paljudest kordustest ja muudest puudustest annab valgustusajastu Eesti ühiskonnast palju ülevaatlilikuma ja nüansseerituma pildi.

Indrek Jürjo

(1956–2009)

Lõpetas 1983. aastal Tartu ülikooli ajaloolasena. Ajaloodoktor 2005. aastast. 2002. aastast kuni surmani Eest Riigiarhiivi publitseerimistalituse juhataja.

Peamised uurimisteemad: balisaksa valgustus 18. sajandi II ja 19. sajandi I poolel ning KGB tegevus Nõukogude Eestis.

³² H. F. Tiebe. Lief- und Esthlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel und Petri. Halle, 1804, lk. 310–312.